

СУТНІСТЬ АГРЕСІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

ЗАМАШКІНА О.Д.

кандидат педагогічних наук, доцент,

*доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та
фізичної культури*

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

м. Ізмаїл, Україна

Останнім часом проблема агресивності у підлітків набуває все більш гостру соціальну спрямованість і привертає увагу соціальних педагогів, педагогів, психологів, юристів, соціальних працівників та соціологів, які розглядають способи її вирішення у контексті подолання та профілактики агресивних проявів у суспільстві, зниження рівню агресивності, корегування агресивних проявів, особливо серед підлітків.

Сучасна реальність змушує вчених поглянути по-новому на проблеми агресивності у суспільстві, так як у наші дні агресивна поведінка скоріше буденність, аніж виняток. Юнаки й дівчата в нашій країні живуть сьогодні в епоху стрімкої зміни соціально-економічних умов і політичної напруженості, що часто призводить до посилення у них проявів агресії щодо один одного. Особливості агресивної поведінки, зачіпаючи емоційні сфери особистості, викликають збільшення морального дисонансу, формування депресивного та стресового станів.

У осіб підліткового віку високий рівень агресивності – небезпечний фактор, оскільки здійснює негативний вплив не лише на навчально-виховну діяльність, взаємовідносини з батьками, однолітками, друзями, на індивідуальний розвиток, проте і на успішність їхньої майбутньої професійної діяльності та формування особистої.

Необхідно зазначити, що фундаментальними є дослідження Э. Антьє, Г. Андрєєвої, Л. Барденштейна, Л. Берковитца, Г. Бреслава, Р. Бэрона, Л.

Виготського, В. Голднера, А. Гонеева, В. Голднер, Д. Долларда, С. Думова, Д. Зілманна, Р. Кратчфілда, Т. Курбатова, Н. Міллера, О. Моврера, М. Лісіна, В.Лютий, Г. Паренса, Д. Річардсона, С. Темпла, С. Фишбах, З. Фрейда, Е. Фромма. І. Фурманова та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних вчених, які висвітлювали психолого-педагогічні, психобіологічні, кримінологічні та інші аспекти вивчення агресивної поведінки дітей.

Аналізуючи наукові джерела щодо з'ясування сутності дефініцій «агресивність» та «агресія», варто звернути увагу, що термін «агресія» (від лат. слова «aggressio») означає «нападати». У словнику-довіднику з соціальної педагогіки під агресією розуміється «поведінка чи дії, спрямовані на заподіяння психологічної чи фізичної шкоди, збитку або на знищення кого-небудь, чого-небудь» [13, с.11].

У тлумачному словнику іншомовних слів знаходимо наступне визначення терміну «агресія»: «войовнича ворожість по відношенню до оточуючих (про людину чи тварину)» [11].

Термін «агресивний» у словнику-довіднику з соціальної педагогіки визначається як «емоційний стан і риса характеру людини. Виявляється в імпульсивній активності поведінки, афективних переживаннях, нанесенні певного морального, психічного чи фізичного ушкодження» [13, с.10].

Отже, агресія є будь-якою формою поведінки, що націлена на образу або заподіяння шкоди іншим живим істотам, які не бажають подібного відношення.

У тлумачному словнику іноземних слів Л. Крисіна «агресивний» від [фр. agressif – наступаючий, агресивний; войовничий; лат. Aggrēssus – нападаючий] – це 1) наступаючий, загарбницький; 2) войовничо-загрозливий, ворожий. Агресивність – властивість агресії [6, с. 12].

У словнику із соціальної педагогіки Л. Мардахаєва використовується наступне означення поняття «агресія»: поведінка, котра пов'язана із нанесенням моральної або фізичної травми іншим людям або будь-якої загрози; руйнівний вплив на групу [7, с. 8].

Продовжуючи з'ясовувати сутність поняття «агресія» у психологічному словнику за редакцією В. Зінченко ми знаходимо, що вона розглядається як «мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам та правилам суспільного життя людей, що спричиняє шкоду об'єкту нападу (живому та неживому), приносить як фізичний, так і моральний збиток людині чи викликає у неї психологічний дискомфорт (стан напруженості, негативні переживання, страх, пригніченість тощо)» [12, с. 16].

Погоджуючись із тим, що «агресивність» є складовою «агресії» та визначаючи сутність її прояву, зазначимо, що «агресивністю є стійка риса особистості, яка знаходить прояв за допомогою деструктивної поведінки, що суперечить правилам та нормам спільного існування людей у будь-якому суспільстві. Агресивність оточуючим людям може заподіювати фізичну шкоду чи викликати стан напруженості, негативні переживання, страх, пригніченість. Рівні агресивності обумовлюються завдяки негативній соціалізації, придбання негативного досвіду життя у соціальному середовищі. Агресивність як риса особистості може бути: імпульсивною, експресивною, афективною та цілеспрямованою» [5, с. 7].

Ще одне визначення поняття «агресивності» знаходимо у Е. Фрома, а саме: «агресивність – особливість особистості, яка знаходить вираз у готовності до вчинення агресії, крім того, у схильності поведінку іншого сприймати, інтерпретувати як ворожу» [14, с. 13].

Під агресивними діями розуміють «деструктивні дії, що є засобом самоствердження, досягнення поставленої цілі, способом психологічного розвантаження, задоволення заблокованої потреби особистості і переключення діяльності в осіб, які перебувають у стані внутрішнього і зовнішнього конфлікту; форма самореалізації і самоствердження», - як зазначено у словнику-довіднику з соціальної педагогіки [13, с. 10].

Зауважимо, що агресивні дії можуть виступати як:

- 1) засіб досягнення важливої мети;
- 2) засіб заміщення заблокованої потреби у зміні діяльності, для

психологічної розрядки;

3) самоціль, яка здатна задовольнити потребу самоствердження та самореалізації.

Д. Річардсон і Р. Берон агресію характеризують як «певну форму поведінки, що націлена на те, щоб образити чи заподіти шкоду живій істоті, яка аж ніяк подібного поводження не бажає». Автори підкреслюють, що в цьому визначенні агресія розглядається і як модель поведінки (а не як емоція, установка), і як навмисна дія [4, с. 22].

Якщо говорити про еволюцію розуміння сутності природи агресії, то спочатку агресія визначалася як мотивовані зовнішні вчинки, якими порушуються правила та норми співіснування, завдається шкода, заподіюється страждання та біль людям. Узагальнення більшості досліджень із проблеми агресії дозволяють представляти її як поведінку, спрямовану на завдання збитку або шкоди іншій людині, у якої є всі підстави бажати уникнення подібного ставлення із собою.

Враховуючи все вище означене, можна стверджувати, що агресія є складним, багатомірним психічним феноменом, розвиток якого визначається психологічними та нейропсихологічними особливостями індивіда; характером індивідуального досвіду взаємовідносин і рішення проблем буття; особливостями психологічної та соціальної ситуації розвитку; специфікою раннього досвіду дитинства, отриманого в батьківській сім'ї; змістовною своєрідністю стереотипів, соціальних установок, ментальних характеристик в різних соціокультурних та історичних контекстах, змістом трансльованих і освоєваних моделей допустимого, престижного, схвалюваної соціальної поведінки, а також системою заохочення і покарання, яка прийнята у даному суспільстві, - як стверджує вчена Т.Г. Румянцева [9, с. 56].

Отже, наведене комплексне означення містить в собі наступні положення:

– агресія у обов'язковому порядку має на меті цілеспрямоване, навмисне заподіяння жертві шкоди;

– агресія розглядається як лише така поведінка, яка має на меті заподіти шкоду або збиток живим істотам;

– у жертв повинна бути мотивація щодо уникнення подібного відношення до себе [4, с. 28].

Румянцева Т. зауважує, що у широкому психологічному сенсі під агресією розуміється прагнення (тенденція), яке проявляється у реальній поведінці чи фантазуванні, має на меті підкорити собі інших чи отримати домінування над ними (Б. Мур, Б. Файн). Цій тенденції притаманний універсальний характер, а термін «агресія» має нейтральне значення. Агресія у нормі має оборонний характер та допомагає особі вижити. Крім того, вона виступає джерелом для черпання активності індивіда. У широкому значенні агресія не підкріплена насильницькими або руйнівними діями, не регулюється правовими нормами, хоча може не схвалюватися з точки зору релігійних і морально-етичних норм [9, с. 82].

Необхідно зазначити, що В. Менделевич під агресією розуміє «фізичну або вербальну поведінку, яка спрямована на заподіяння шкоди комусь. Агресія, може проявлятися в прямій формі, коли людина з агресивною поведінкою не схильна приховувати це від оточуючих. Вона безпосередньо і відкрито вступає в конфронтацію з ким-небудь з оточення, або висловлює в його бік погрози чи здійснює агресивні дії. У непрямій формі агресія ховається під неприязню, схи�дністю, сарказмом або іронією і таким чином чинить тиск на жертву» [8, с.86].

Значну увагу дослідженню феномена агресії приділено в роботах А. Басса, відповідно до поглядів якого, агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що не всі дії, що містять загрозу або шкоду іншим, відбуваються навмисно і свідомо. Близькою до даного підходу є точка зору, висловлена Д. Зільманом, який визначає вживання терміну «агресія» спробою нанесення іншим тілесних або фізичних ушкоджень. Дані визначення сформульовані з позицій біхевіористського підходу, відповідно до якого саме дія є феноменом, що характеризує особистість людини.

Інша точка зору міститься в роботах відомих дослідників цього напрямку Л. Берковица і С. Фешбаха. На думку авторів: щоб ті або інші дії кваліфікувати як агресію, вони мають в себе включати сам намір образити, а не тільки викликати такі наслідки.

Аналізуючи концепції західних дослідників щодо природи виникнення та вияву агресивної поведінки у людини, у т. ч. й підліткової агресії, можна виокремити серед них наступні, найбільш значущі: теорії, що трактують агресивність як інстинкт індивіда, здобутий від народження (З. Фрейд); що тлумачать агресію як реакцію на фрустрацію (Дж. Доллард); теорія соціального научіння (Мак Доугел, А. Басс, А. Бандура). Розглянемо більш детально кожен із цих концепцій.

Засновником психоаналітичного підходу (теорія вроджених інстинктів) вважається Зигмунд Фрейд. На його думку, за власною природою агресивна поведінка є інстинктивною та неминучою. Кожній людині притаманні такі наймогутніші інстинкти, як: танатос (інстинкт спонукання до смерті) та сексуальний (лібідо). Енергія сексуального типу спрямовується на збереження, зміцнення та відтворення життя. З. Фрейд стверджував, що «поведінка людини – це результат складних взаємодій цих інстинктів, і що між ними постійно існує напруга. Зменшити ймовірність виникнення небезпечних дій здатний зовнішній прояв емоцій, що супроводжують агресію» [10, с. 36].

За Лоренсом, (еволюційний підхід) перш за все, агресія свій початок бере із вродженого інстинкту до боротьби за виживання, що у людей присутній так же само, як і у решти живих істот. Вчений стверджував: агресивна енергія, джерелом якої є інстинкт боротьби за виживання, в організмі генерується у постійному темпі, спонтанно та безперервно. Отже, розгляд явно агресивних вчинків – це сумісна функція, по-перше, кількості агресивної енергії, що накопичилась, а по-друге, наявності стимулів, які здатні полегшити розрядку агресії [10, с. 32].

Дж. Доллард протиставив двом вищеназваним власну гомеостатичну модель (фрустраційна теорія), за якою агресивна поведінка є ситуативним, а не

еволюційним процесом. Основні положення гомеостатичної моделі формулюються наступним чином: фрустрація у кожному випадку викликає агресію у будь-якій формі; завжди агресія – це результат фрустрації.

Необхідно зауважити, що спонуканням до виникнення агресії є наступні важливі фактори:

1) ступінь задоволення, що очікується суб'єктом від досягнення мети у майбутньому;

2) сила перешкод на шляху по досягненню мети;

3) число послідовних фрустрацій.

Підсумувавши вищесказане, можна узагальнити: чим у більшій мірі суб'єктом передчувається задоволення, чим сильнішою є перешкода і чим більше число реакцій заблоковано, то тим сильнішим буде поштовх агресивної поведінки. У випадку, коли фрустрації замінюють одна одну, їхня сила вже буде сукупною, що може спричинити агресивні реакції значно більшої сили [10, с. 38].

Біхевіористична модель (теорія соціального научіння) на відміну від інших, свідчить, що агресія – це засвоєна поведінка під час соціалізації за допомогою спостережень відповідних образів дій та соціального підкріплення. Тобто відбувається вивчення поведінки людини, що орієнтується на певний зразок. Бандура А. підкреслює, що «соціальним научінням передбачається прояв агресії у людей лише у деяких соціальних умовах, зміни яких ведуть до послаблення або запобігання агресії» [1, с. 116].

На сучасному етапі найефективнішою, за визначенням А. Бандури, для передбачення агресивної поведінки є теорія соціального научіння, особливо у випадку, коли існують відомості про ситуацію соціального розвитку та агресора. Корисність концепції соціального научіння підтверджує той факт, що, наприклад, дитина агресію, як правило, свідомо не вибирає, а обирає тоді, коли не має навичок конструктивного розв'язання власних проблем. Важлива роль належить ранньому досвіду виховного впливу на дитину у конкретному

середовищі, психоемоційному фону відношення до дитини батьків, сімейні традиції [1, с. 130].

Отже, можна зробимо висновок, що термін «агресія» у науковій літературі різними авторами використовується в різних значеннях:

- будь-які дії (або бездіяльність), які заподіюють шкоду іншій людині, об'єкту чи суспільству (Р. Берон, Д. Річардсон, Х. Дельгадо) ;
- інстинктивно обумовлений, видовий патерналізм поведінки (Ч. Дарвін, К. Лоренц);
- прояв потягу до смерті (З. Фрейд);
- реакції , в результаті яких інший організм отримує больові стимули (А. Басс);
- реакція на фрустрацію (Д. Доллард, З. Берковець);
- реакція на стрес і спосіб розрядки (Р. Лазарус);
- прагнення до домінування і самоствердження (А. Адлер);
- внутрішня сила протистояння зовнішнім силам (Ф. Аллан, Р. Мей).

Таким чином, агресія як прагнення домінувати – це універсальна спонукальна тенденція. Агресія може бути як позитивною, яка слугує життєвим інтересам і виживанню людини, так і негативною, яка орієнтована на задоволення агресивного потягу самого по собі. Агресивність, навпаки, це готовність окремих людей (груп) проявляти агресію у формі дій, що завдають шкоду оточуючим людям, які не бажають подібного звернення.

Підкреслимо, що агресивна поведінка (дії, спонукувані агресією, агресивністю) включає:

- 1) ворожу установку – сприйняття особистістю реальної чи уявної загрози з боку ситуації або інших людей (ідеї, фантазії, недовіру, підозрілість);
- 2) агресивні емоції – гнів, образа, ненависть;
- 3) агресивні дії і насильство.

Агресії, як психічній реальності, притаманні досить конкретні характеристики: форми прояву, інтенсивність, спрямованість.

Зауважимо, що метою агресії є безпосереднє спричинення шкоди (страждань) жертві, застосування агресії як способу досягнення певної мети. Агресія може бути спрямованою на себе (особистість або тіло) чи на зовнішні об'єкти (предмети або людей). Для суспільства особливу небезпеку являє зовнішня агресія, що спрямовується на інших людей. Р. Уолтерс та А. Бандура дали їй назву «асоціальної агресії» та поєднали з вчинками соціально-деструктивного характеру, у наслідок яких може завдаватися шкода майну або іншій особі, при чому дані акти не в обов'язковому порядку мають бути покарані за законом [2, с. 55].

Бреслав Г. виділив найбільш розповсюджені цілі агресивної поведінки, яка не пов'язана із психічними розладами, під час переходу від ворожості до маніпулятивності полягають у наступних діях: 1) заподіяння жертві болю та страждань; 2) помста за перенесені страждання; 3) заподіяння шкоди; 4) домінування, влада над іншими людьми або людиною; 5) отримання матеріальних благ (грошей, майна); 6) афективна розрядка, внутрішній конфлікт; 7) самоствердження (підвищення самооцінки, збереження самоповаги); 8) захист від уявної або реальної загрози, від страждань; 9) відстоювання свободи та автономії; 10) завоювання авторитету серед групи однолітків; 11) видалення перешкод на тлі до задоволення потреб; 12) залучення уваги [3, с. 17].

Отже, перераховані нами теоретичні підходи до пояснення витоків людської агресивності не вичерпують усього різноманіття існуючих у сучасній психології та педагогіці точок зору на природу агресивної поведінки особистості, але сприяють усвідомленню витоків проблеми підліткової агресії та слугують теоретичною основою наукового обґрунтування соціально-педагогічної діяльності з підлітками схильними до агресії.

Використана література:

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессивность. Изучение влияния воспитания в семейных отношениях / А. Бандура., Р. Уолтерс. – М.: Прогресс, 1999. – 218 с.
3. Бреслав Г. М. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: учебное пособие для специалистов и дилетантов / Г. М. Бреслав. – СПб. : Речь, 2004. –144 с.
4. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352с.
5. Головин С.Ю. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 567 с.
6. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л.П. Крысин. – М. : Русский язык, 1998. – 700 с.
7. Мардахаев Л. В. Словарь по социальной педагогике / Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002. – 371 с.
8. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. / В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2008. – 445 с.
9. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т. Г. Румянцева // Вопросы психологии. – 1991. – №1. – С. 81-87. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1991/911/911081.htm>
10. Семенюк Л. М. Методы изучения агрессивности подростков / Л. М. Семенюк. – М. : АПН СССР, 1991. – 120 с.
11. Словник іншомовних слів. – Режим доступу: <https://www.jnsm.com.ua/sis/index.shtml>
12. Современный психологический словарь : [учеб. пособие для вузов] / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. - Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2007. - 634 с.

13. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко –
Вінниця: Планер – 2009. – 542 с.

14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. –
Минск: ООО «Попурри», 1999. – 623 с.